

THEODOR ADORNO

Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΗΜΙΜΟΡΦΩΣΗΣ

BILDUNG:

- Το **Bildung** αποτελεί μία κεντρική κοινωνικοφιλοσοφική έννοια στο έργο του **Adorno** που περιγράφει την κατάρρευση της παιδείας και της αυθεντικής μόρφωσης στη σύγχρονη καπιταλιστική κοινωνία.
- Ο όρος αυτός προϋπήρχε και σήμαινε τη **βαθιά καλλιέργεια του ανθρώπου**, τη **δυνατότητα του αυτοστοχασμού** και την **ηθική και πολιτική συγκρότηση** του ατόμου.
- Περιλαμβάνει το βαθιά πειθαρχημένο πάθος της βαθιάς και ευσυνείδητης διείσδυσης στο γνωστικό αντικείμενο και την επίπονη διερεύνηση και κατανόησή του και αποτελεί μια διαδικασία που απαιτεί χρόνο και αφοσίωση.

→ Σύμφωνα με τον Adorno το Bildung είναι **αδύνατο να πραγματοποιηθεί**, αν δεν αλλάξει ριζικά η δομή της κοινωνίας.

→ **Δεν πρόκειται περί ατομικής αδυναμίας** αλλά για μια δομική συνέπεια του ύστερου καπιταλισμού, ο οποίος μετατρέπει τον άνθρωπο σε καταναλωτή και τη μάθηση σε προϊόν.

→ Η **υλική αναπαραγωγή της ζωής** αλλά και ο ελεύθερος χρόνος που εξομοιώνεται πλήρως με το ύφος της εργασίας καθιστούν αδύνατη την ίδια την εμπειρία και τη σχέση με τα αντικείμενα.

ΗΜΙΜΟΡΦΩΣΗ (HALBBILDUNG)

- Ως κεντρικός όρος της κριτικής θεωρίας του Adorno, περιγράφει **μία εκφυλισμένη μορφή της μόρφωσης**.
- Δεν πρόκειται για «μισή μόρφωση» αλλά ούτε και για το αντίθετο της αμορφωσιάς.
- Πρόκειται για μία **στρεβλή κοινωνικά παραγόμενη μορφή**, για μία επιφανειακή συσσώρευση γνώσεων, δεξιοτήτων και πληροφοριών που δεν ενώνουν το άτομο με τον κόσμο αλλά το καθιστούν απλά πιο λειτουργικό για το σύστημα η οποία καταλήγει να γίνεται η κυρίαρχη μορφή της σημερινής συνείδησης.

→ Η μόρφωση, στο παρόν κοινωνικοπολιτικό σύστημα καθίσταται κοινωνικοποιημένη ημιμόρφωση και γενετικά και νοηματικά η τελευταία δεν προηγείται της μόρφωσης αλλά τη διαδέχεται.

→ Οι άνθρωποι μέσα σε αυτό το πλαίσιο τείνουν να πιστεύουν, ότι είναι μορφωμένοι, επειδή έχουν πρόσβαση σε πληροφορίες και πλήθος γνώσεων, όμως **η αυτή γνώση είναι ασύνδετη, επιφανειακή και όχι χειραφετική**, δηλαδή όχι μια γνώση που προσφέρει στο άτομο απελευθέρωση από την κυριαρχία.

→ Στην αρνητική διαλεκτική του Adorno η χειραφετική γνώση **δεν επιδιώκει να ταυτίσει την έννοια με το αντικείμενο** και αυτή η άρνηση της ταύτισης έχει ως αποτέλεσμα να αποτρέψει τη σκέψη από το να γίνει εργαλείο της κυριαρχίας.

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ

- (Ο όρος εμφανίζεται κυρίως στο έργο του Adorno με τον Horkheimer, *Διαλεκτική του Διαφωτισμού* (1947).)
- Στο κλίμα της ημιμόρφωσης επιζούν τα εμπορευματικά αντικειμενοποιημένα πραγματολογικά περιεχόμενα της μόρφωσης σε βάρος της περιεκτικότητας τους σε αλήθεια και της ζωντανής σχέσης τους προς ζωντανά υποκείμενα.
- Η «πολιτιστική βιομηχανία» δεν είναι απλώς η μαζική παραγωγή πολιτιστικών προϊόντων· **είναι μια δομή όπου η κουλτούρα παράγεται με βιομηχανικούς όρους**, δηλαδή: τυποποίηση, μαζικότητα, εμπορευματοποίηση, στόχευση στη διασκέδαση και στην κατανάλωση.

→ Όλα τα παραπάνω προσδίδουν στο άτομο μια **αίσθηση ψευδοατομικότητας** και οδηγούν την ίδια την καλλιτεχνική έκφραση στην **αναπαραγωγή της κυρίαρχης ιδεολογίας**, ως μέσω διατήρησης της κοινωνικής τάξης.

ΣΥΝΟΨΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑΣ

TEONTOP ANTOPNO



Ο όρος χρησιμοποιήθηκε πρώτη φορά από τους Αντόρνο και Χορκχάιμερ το 1947, στη *Διαλεκτική του Διαφωτισμού*

Αντικατέστησαν τον όρο "μαζική κουλτούρα" που είχαν στο προσχέδιό τους: για να μην υπάρχει καμία ερμηνεία πως πρόκειται για κουλτούρα που αναδύεται αυθόρμητα από τις ίδιες τις μάζες (ενώ πρόκειται για το ακριβώς αντίθετο)

Κατασκευάζονται *προϊόντα* κομμένα και ραμμένα για να καταναλωθούν από *μάζες*, τα οποία και *καθορίζουν* σε μεγάλο βαθμό αυτή την κατανάλωση

Η Πολιτιστική Βιομηχανία είναι η ηθελημένη *ενσωμάτωση* των πελατών της *από τα πάνω*

Συγκολλάει τις χωριστές σφαίρες:
υψηλής και χαμηλής τέχνης, προς
ζημία και των δύο

Υψηλή: υφαρπάζεται η σοβαρότητά
της, μέσω της υπολογισμένης
επιδίωξης εντυπώσεων

Χαμηλή: δαμάζεται το
αντιστασιακό, αντίθασό της στοιχείο

-
- Ενώ η π.β. βασίζει τους υπολογισμούς της στη στάθμη συνείδησης και ασυνειδήτου των εκατομμυρίων στα οποία απευθύνεται,
 - Η **μάζα** είναι όχι κάτι το πρωτογενές, αλλά **δευτερογενές**, είναι εξάρτημα του μηχανισμού.
 - Δηλαδή, **ο πελάτης** δεν είναι το υποκείμενο, αλλά **το αντικείμενό** της.
 - Η έκφραση "μαζικά **μέσα**" επιτείνει αυτή την αίσθηση, πως πρόκειται για το πνεύμα του κυρίου τους, που εμφυσάται σε αυτές (τις μάζες).

-
- Η π.β. λαμβάνει υπόψιν τις μάζες για να αναδιπλασιάσει, να στερεώσει και να ενισχύσει τη νοοτροπία τους, την οποία θεωρεί αμετάβλητη.
 - Οι μάζες δεν είναι δηλαδή ο γνώμων, αλλά η ιδεολογία της π.β.
 - Τα εμπορεύματα της π.β. ρυθμίζονται σύμφωνα με την αρχή αξιοποίησής τους και όχι σύμφωνα με το περιεχόμενό τους και τη διαμόρφωσή του.
 - Άρα, μεταφορά του κερδοσκοπικού κινήτρου στα πνευματικά μορφώματα.
 - Το καινούργιο της π.β. : η πρωτοκαθεδρία αυτής της υπολογιζόμενης επιτυχίας στα προϊόντα της.
-

ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ_1

- *"...είναι έτσι σχεδιασμένα που απαιτούν μεν ετοιμότητα, παρατηρητικότητα και εξάσκηση αλλά απαγορεύουν την ενεργητική σκέψη του θεατή, αν αυτός δεν θέλει να χάσει τη συνέχεια των γεγονότων που γλιστρούν μπροστά του[...]κάθε επιμέρους εκδήλωση της πολιτιστικής βιομηχανίας **αναπαράγει** τους ανθρώπους όπως τους έχει κάνει η βιομηχανία στο σύνολό της"*
-

-
- "η σπάνια ικανότητα να ανταποκρίνεται κανείς στις απαιτήσεις του ιδιώματος της φυσικότητας αποτελεί το κριτήριο της δεξιοτεχνίας. Αυτό που λένε και πώς το λένε, πρέπει να είναι ελέγξιμο βάσει της καθημερινής γλώσσας, όπως στο λογικό θετικισμό"
 - "το δυναμικό στοιχείο στο έργο τέχνης, είναι πράγματι αδιαχώριστο από την τεχνοτροπία. Δε συνίσταται όμως στην πραγματοποιημένη αρμονία[..]αλλά σε εκείνα τα χαρακτηριστικά στα οποία εμφανίζεται η ασυμφωνία, στην αναγκαία αποτυχία της ένθερμης προσπάθειας για ταυτότητα. Αντί να διακινδυνεύει αυτή την αποτυχία[..]το αδύνατο έργο στηριζόταν πάντοτε στην ομοιότητά του με τα άλλα...η πολιτιστική βιομηχανία απολυτοποιεί τελικά τη μίμηση, ούσα πιά μόνο τεχνοτροπία, αποκαλύπτει το μυστικό της τελευταίας: την υπακοή στην κοινωνική ιεραρχία"
-

ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ_2

- "η διασκέδαση είναι η προέκταση της εργασίας υπό τον όψιμο καπιταλισμό. Την αναζητεί εκείνος που θέλει να βρει διέξοδο από την εκμηχανισμένη εργασιακή διαδικασία, **για να μπορέσει και πάλι να ανταπεξέλθει σε αυτή**. Ταυτόχρονα όμως εξουσιάζει τόσο πολύ τον ελεύθερο χρόνο και την κατασκευή των εμπορευμάτων διασκέδασης, που αυτός δεν μπορεί πια να βιώσει παρά μόνο **τα ομοιώματα της ίδιας της εργασιακής διαδικασίας** [...] το προϊόν προδιαγράφει κάθε αντίδραση: όχι μέσω της δομής του περιεχομένου, αλλά μέσω σημάτων. Κάθε **λογική συσχέτιση πρέπει να αποφεύγεται** επιμελέστατα. Οι εξελίξεις πρέπει **να προκύπτουν κάθε φορά μέσα από την αμέσως προηγούμενη κατάσταση**, κατά κανένα τρόπο από την ιδέα του όλου"
-

- Η αυτονομία των έργων τέχνης παραμερίζεται
- Οι ιθύνοντες αναζητούν νέες δυνατότητες αξιοποίησης του κεφαλαίου
- Ο πολιτισμός, που αντέτασσε ένσταση εναντίον των πορωμένων συνθηκών διαβίωσης των ανθρώπων, τώρα ενσωματώνεται σε αυτές τις συνθήκες, εξομοιώνοντάς τους με αυτές.
- Τα πνευματικά μορφώματα δεν είναι πια **και** εμπορεύματα, αλλά **μόνο** εμπορεύματα.

ΑΥΤΗ Η
ΜΕΤΑΤΟΠΙΣ
Η ΕΙΝΑΙ
ΤΟΣΟ
ΜΕΓΑΛΗ,
ΩΣΤΕ
ΓΕΝΝΑΕΙ
ΝΕΑ
ΦΑΙΝΟΜΕΝΑ:

τα κερδοσκοπικά συμφέροντα
αντικειμενοποιήθηκαν στην ιδεολογία της,
ώστε **ανεξαρτητοποιήθηκαν από την
ανάγκη να πουληθούν τα εμπορεύματα**

Η πολιτιστική βιομηχανία μετατρέπεται σε
δημόσιες σχέσεις, για να φτιάχνει την καλή
φήμη

Αυτό που πουλιέται είναι η άκριτη
συναίνεση και διαφήμιση του κόσμου

ΟΝΤΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑΣ : Η ΔΙΑΤΗΡΗΣΗ ΤΟΥ ΣΚΕΛΕΤΟΥ

- Διατήρηση ενός σκελετού πάγια συντηρούμενων κατηγοριών, όπως στο εμπορικό μυθιστόρημα της Αγγλίας του 17ου-18ου αι., στο γουέστερν, κτλ., με νέες παραλλαγές του παντοτινά απαράλλακτου
- **Βιομηχανία:**
 - τυποποίηση
 - εξορθολογισμός των τεχνικών διάδοσης,
- Δηλαδή η λέξη βιομηχανία δεν αναφέρεται αυστηρά στη διαδικασία παραγωγής

ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ;

- Η διαδικασία παραγωγής στον κινηματογράφο εξομοιώνεται με τις τεχνικές μεθόδους της βιομηχανίας, λόγω του προχωρημένου καταμερισμού εργασίας, της χρήσης μηχανών, του αποχωρισμού από τα μέσα εργασίας
- Διατηρούνται και ατομικοί τρόποι παραγωγής, ενισχύοντας την ψευδαίσθηση πως το αντικειμενοποιημένο και διαμεσολαβημένο είναι καταφύγιο αμεσότητας και ζωής.
- Ισχυρό παράδειγμα, το σύστημα των σταρ

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΤΕΧΝΙΚΗΣ

Τα έργα τέχνης υπακούν σε μια εσωτερικά οργανωμένη λογική

Στην π.β. η τεχνική αφορά στη διάδοση και την μηχανική αναπαραγωγή, δηλαδή είναι εξωτερική.

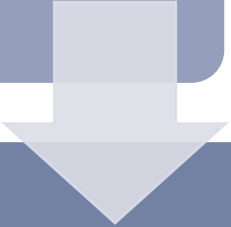
Η φυσιολογία της π.β.:

μίσγμα από

αεροδυναμική σκληρή, φωτογραφική ενάργεια & ακρίβεια

υπολείμματα ατομικότητας ατμόσφαιρα προκατασκευασμένη και ορθολογικά διατιθέμενη ρομαντικά

Αν για το Μπένγιαμιν το
έργο τέχνης ορίζεται
από την αύρα,



Η π.β. στην απώλεια της
αύρας δεν αντιτάσσει
μιαν άλλη, αλλά



Συντηρεί τη μολυσμένη
αύρα ως ομιχλώδες
προπέτασμα καπνού

-
- *"Υπέρτατος νόμος είναι να μη φθάνουν οι άνθρωποι με κανένα τίμημα στο ποθούμενο και σε αυτό ακριβώς πρέπει να αρκесθούν με το γέλιο στο στόμα. [...] η βασική αρχή επιβάλλει να του παρουσιάζονται όλες οι ανάγκες του ως ικανοποιήσιμες από την πολιτιστική βιομηχανία, αλλά από την άλλη μεριά, αυτές οι ανάγκες να ρυθμίζονται εκ των προτέρων έτσι ώστε αυτός να βιώνει τον εαυτό του μόνο ως αιώνιο καταναλωτή, ως αντικείμενο της πολιτιστικής βιομηχανίας"*
-

Δομή προϊόντων της Πολιτιστικής Βιομηχανίας:

Η τεχνική σ' αυτά είναι εξωτερική, το ενδιαφέρον εστιάζεται μόνο στην αναπαραγωγή και την διάδοση αυτών των προϊόντων.

Δεν υπάρχει αυτό που στα έργα τέχνης είναι το ζητούμενο της διαλεκτικής διαπάλης, μορφής και περιεχομένου, δεν χαρακτηρίζονται από κάποιο μορφολογικό νόμο.

Περιορίζονται σε:

- Τυποποίηση και σειριακή παραγωγή

Η τεχνοτροπία τους υπακούει μόνο στην αναπαραγωγή της κοινωνικής ιεραρχίας (Horkheimer& Adorno, 1996, σ.218).

Ως κοινωνικό φαινόμενο, το οποίο αφορά όλους, γιατί κανείς δεν ζει έξω ή δίπλα απ' τον κόσμο της Πολιτιστικής Βιομηχανίας, υπάρχουν προειδοποιήσεις ότι οφείλουμε να μελετάμε αυτόν τον κόσμο και να τον λαμβάνουμε υπόψη πάντα. Αυτό εκτυλίσσεται σε δύο κατευθύνσεις:

Ορισμένοι μελετητές υποστηρίζουν, έτοιμοι να ψέξουν κάθε «μορφωτική υπεροψία» ότι είναι άξια μελέτης αυτά τα προϊόντα γιατί:

- 1) τα δέχεται μεγάλο μέρος του πληθυσμού– άρα οι μάζες
- 2) διαμορφώνουν τις ατομικές συνειδήσεις, με την ενημέρωση και την προβολή «απενεχοποιημένων» προτύπων που προσφέρουν
- 3) Υπακούουν στην «δημοκρατική ζήτηση»

Ο T. W. Adorno αντιτάσσει σ' αυτό το ενδιαφέρον ότι ο μοναδικός τρόπος να γίνουν αυτά τα προϊόντα άξια μελέτης είναι με έναν *κριτικό* προσανατολισμό. Ακριβώς στις προηγούμενες θέσεις απαντά:

1) Η πρόσληψη αυτών των προϊόντων από το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού δεν τα καθαγιάζει, δεν είναι απόδειξη της αξίας τους.

«Το ανακάτεμα αισθητικού στοιχείου με το επικοινωνιακό του απόβρασμα δεν επαναφέρει την τέχνη ως κάτι κοινωνικό» (Adorno, 2000, σ. 31).

2) Τα πρότυπα και οι τύποι ζωής που προτάσσονται είναι εντελώς κομφορμιστικοί. Απαλύνουν κάθε αιχμή, δη κριτική, ξεριζώνουν κάθε στοιχείο αντίστασης. Αυτό καθηλώνει τα άτομα στην εξύμνηση του απλώς υπάρχοντος, αυτού που έτσι κι αλλιώς υπάρχει, που είναι ήδη μία εξαθλιωμένη κατάσταση των μαζών.

3) Το επιχείρημα της «δημοκρατικής ζήτησης» είναι μάλλον το πιο έωλο καθώς τα προϊόντα αυτά δεν είναι αυθόρμητα δημιουργήματα από τα κάτω, δεν έχουν καμία σχέση με τις διεκδικήσεις του λαού και την λαϊκή τέχνη. Απ' την εντολή που θα δοθεί για τη δημιουργία τους μέχρι την εκτέλεση τους όλα καθορίζονται από τα πάνω, από διευθυντικά στελέχη: «για κάθε καλλιτεχνική παρόρμηση υπόκεινται (οι δημιουργοί τους) ως υποτελείς στην κρίση των αγράμματων αφεντικών τους» (Horkheimer & Adorno, 1996, σ.222). Αυτή τη δημοκρατική ζήτηση προσπαθούν να την ταυτίσουν με το γνωστό *Mundus vult decipi*- ότι ο κόσμος θέλει να εξαπατάται. Ο Adorno υποστηρίζει ότι οι μάζες υποψιάζονται ότι αυτά τα προϊόντα δεν τους προσφέρουν αυτό που υπόσχονται, αλλά «χωρίς αυτές τις ικανοποιήσεις, που είναι ανύπαρκτες, η ζωή τους θα γίνει πια εντελώς αφόρητη». (Adorno, 2000, σ. 37).

Τι συνιστά όμως τη «μάζα»;

Πολύ συχνά η αναφορά στη μάζα γίνεται με μία αρνητική χροιά και σ' αυτό έχουν συντελέσει διάφορες μελέτες που υπογράμμιζαν την «a priori κακοτροπία της» (βλ. επ. T. Adorno & M. Horkheimer, 1987, σ. 95-101) ενώ υπάρχει και η αντίθετη πλευρά στην φιλοσοφική παράδοση, απ' τον Αριστοτέλη μέχρι τον Marx, όπου φωτίζει τις δυνατότητες που αναπτύσσει το άτομο μέσα σε μια κοινότητα.

Για τους μελετητές της Κριτικής Θεωρίας η μάζα «παράγεται κοινωνικά... με ορθολογική χρησιμοποίηση ανορθολογικών ψυχολογικών παραγόντων» (σ.106). Αναιρούν τις κατηγορίες απέναντι στη μάζα και κατηγορούν τη δομή της πραγματικότητας και τις σχέσεις κυριαρχίας που δεν επιτρέπουν στο άτομο να φτάσει στην ατομοποίηση, να γίνει άτομο σε μια κοινωνία ατομικισμού (σ.65).

Ένα απ' τα μέσα που επιβεβαιώνει αυτή την αδυναμία είναι η απήχηση των πολιτιστικών προϊόντων.

Ποια η σχέση αυτών των προϊόντων με τον πολιτισμό;

Ο πολιτισμός πέρα απ' τις καταπιέσεις και την καταστολή (ματαιώσεις και μετουσιώσεις) και γενικότερα όλα για τα οποία μπορεί να του ασκηθεί κριτική, διασώζει την ιδέα μίας ορθής ζωής. Προσπαθεί να μας διαφυλάξει απ' την παλινδρόμηση στην ωμότητα και την βαρβαρότητα (Adorno, 2000, σ.428). Άρα καταστατικά ο πολιτισμός (οφείλει να) διασώζει αυτό το στοιχείο.

Τα προϊόντα της Πολιτιστικής βιομηχανίας είναι καταφατικά, μόνο που καταφάσκουν υπέρ μίας εξαθλιωμένης πραγματικότητας. Αντικείμενο της ιδεολογίας τους είναι ο κόσμος όπως είναι, η λατρεία του γεγονότος και της κακής ζωής (Horkheimer & Adorno, 1996, σ.244-8). Αυτό αμβλύνει ακόμα και την υποψία αντίστασης απέναντι στο υπάρχον. Μας υποβάλλουν επικίνδυνα κομφορμιστικά πρότυπα και ταυτόχρονα απονεκρώνουν και το δυναμικό αρνητικό στοιχείο της ιδεολογίας.

Ιδεολογία:

Η Κριτική Θεωρία τοποθετεί την έννοια της ιδεολογίας (και όχι μόνο το περιεχόμενο της) στο ιστορικοκοινωνικό πλαίσιο. Άρα η έννοια υπόκειται σε δυναμική. Για τους μελετητές η ιδεολογία εμπεριέχει τόσο το στοιχείο της αλήθειας όσο και της αναλήθειας. Αυτό το τελευταίο ορίζεται ως όρος αυτονόμησης της ιδεολογίας απ' το κοινωνικό παρόν και είναι απαραίτητο για την άσκηση της ιδεολογικής κριτικής.

Στην αστική κοινωνία όμως η ιδεολογία έχει ξεπέσει στον αναδιπλασιασμό και την αναπαραγωγή του απλώς υπάρχοντος. Εξυμνώντας αυτό, δεν δημιουργεί ούτε την υποψία για κριτική και υπέρβαση του, παρόλο που πρόκειται για ένα υπάρχον στο οποίο ο άνθρωπος δεν μπορεί καν να ασκήσει τα δικαιώματά του. Εφόσον λοιπόν η ιδεολογία σήμερα ταυτίζεται μ' αυτού του είδους την πραγματικότητα *μετατρέπεται σε τρομοκρατία* (βλ. επ. T. Adorno & M. Horkheimer, 1987, σ. 219-243).

Με αυτού του είδους την (καταφατική, φθίνουσα) ιδεολογία είναι εμποτισμένα τα πολιτιστικά εμπορεύματα.

Τι σημαίνει η αναπαραγωγή του υπάρχοντος ειδικά σε σχέση με εμάς;

Τα προϊόντα αυτά φτάνουν σε εμάς με τον παραπλανητικό μανδύα της διασκέδασης. Προορίζονται να κατακλύσουν τον ελεύθερο χρόνο. Με τον ίδιο μηχανικό και απροβλημάτιστο τρόπο που εκτελεί κάποιος/α μία εργασία (π.χ. εργοστασίου), με τον ίδιο απροβλημάτιστο τρόπο καταναλώνει και αυτά τα προϊόντα.

Το περιεχόμενο και η μορφή των προϊόντων πρέπει να μην απαιτούν κόπο και σκέψη για να καταναλωθούν. Στο σχεδιασμό τους αποφεύγεται επιμελώς ό,τι απαιτεί πνευματική ένταση. Προορισμός είναι τα ίδια μονοπάτια συνειρμών που έτσι κι αλλιώς τα έχει εμπεδώσει ήδη ο/η θεατής από προηγούμενα παρόμοια προϊόντα.

Έτσι μαθαίνει στην παραίτηση και την ματαίωση των ορμών και των επιθυμιών, δεν φτάνει ποτέ στην εκπλήρωση, με ό,τι αποτέλεσμα για την ψυχική του ισορροπία. Με όλα αυτά ζητήμα είναι αν μπορεί πλέον να έχει δικές του ανάγκες και επιθυμίες το άτομο, πόσο μάλλον να διεκδικεί και την πραγματοποίησή τους.

Κοινωνία (και πολιτική)

Δεδομένου του αντιδιαφωτιστικού και καταφατικού χαρακτήρα των προϊόντων αυτών, είμαστε ενώπιον του ζητήματος: τι είδους πολίτες δημιουργούν ή αξιώνουν να δημιουργήσουν όσοι πλασάρουν αυτά τα προϊόντα;

Εφόσον σκοπό τους έχουν την αναπαραγωγή της πραγματικότητας, αυτό συνεπάγεται τη διατήρηση του status quo και των μηχανισμών κυριαρχίας ως έχουν. Άρα η υποταγή και η συναίνεση δεν επιβάλλονται από κάποιον ηγέτη, αλλά υποβάλλονται από ένα ολόκληρο πολιτιστικό σύστημα, απ' το οποίο συνεχώς τονίζουν οι μελετητές ότι δεν μπορεί να αποσπαστεί κανείς (ολοκληρωτικό).

Ενώ γίνεται ξεκάθαρη η χειραγωγήση, μένει ανοιχτή η υπόθεση ότι μάλλον συμβάλλουν και στην παλινδρόμηση σε προηγούμενα στάδια ανάπτυξης ενώ ταυτόχρονα διχάζει την κοινωνία, αφού εμφιλοχωρεί η μνησικακία για όποιον ασκεί κριτική σε αυτά τα προϊόντα και ασχολείται ακόμα με τα «αυθεντικά» πολιτιστικά αγαθά.

Βιβλιογραφία:

Adorno W. Th. (1989) *Σύνοψη της πολιτιστικής βιομηχανίας* (2^η εκδ.), (Λ. Αναγνώστου μετ.), Αλεξάνδρεια.

– (2000) *Θεωρία της ημιμόρφωσης*, (Λ. Αναγνώστου μετ.), Αλεξάνδρεια.

Adorno W. Th. & Horkheimer M. (1996), *Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, (Λ. Αναγνώστου μετ.), Αλεξάνδρεια.

Institut für Sozialforschung Frankfurt (1987), *Κοινωνιολογία εισαγωγικά δοκίμια*, (Δ. Γράβαρης μετ.), Κριτική.

Περαιτέρω Βιβλιογραφία:

Sagriotis G. (2018), Η τέχνης ως εμπόρευμα. Κριτική παράδοση και κριτική της κριτικής, *Τετράδια Μαρξισμού*, τεύχος 7, https://tetradia-marxismou.gr/%CE%B7-%CF%84%CE%AD%CF%87%CE%BD%CE%B7-%CF%89%CF%82-%CE%B5%CE%BC%CF%80%CF%8C%CF%81%CE%B5%CF%85%CE%BC%CE%B1-%CE%BA%CF%81%CE%B9%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AE-%CF%80%CE%B1%CF%81%CE%AC%CE%B4%CE%BF%CF%83%CE%B7/?fbclid=IwY2xjawGnAABleHRuA2FlbQIxMQABHezVmanYH5xd17Uf5GqdRAjxZeL1EFoaPuwVIJ8TodPMYF2ZcjtNbPRL_w_aem_phco_ziCIvUAZ6DTfar8Nw.